

Déli szomszédsági városhálózatok és hatások

Rácz Szilárd

BEVEZETÉS

Az elmúlt két évtized alapvető változásokat hozott a Balkán-félsziget egészén, de különösen a volt Jugoszlávia területén. Az átalakulás folyamatai nem kerültek el a térszerkezet és a településhálózat jellemzőit sem.¹ A háborús pusztítások éppúgy hatással voltak a régiók és városok átalakulására,² mint a demográfiai, migrációs jellemzők vagy az etnikai viszonyok változásai.³ A gazdasági, politikai és társadalmi rendszerváltás, az új államhatárok újabb tényezők mentén differenciálták a térstruktúrákat.⁴ Az euroatlanti integráció nagytérégi együttműködési programjai új kihívásokat és lehetőségeket hoznak a részhalmazokra fragmentálódott hálózat reintegrációjában.⁵

Az egyes országok átalakulását, illetve kiemelt kérdéseket (háború, migráció, politikai rendezés) vizsgáló szakirodalom hatalmas és szerteágazó, a városhálózati-térszerkezeti áttekintés azonban a kutatások egyik hiányterületeként azonosítható.

¹ Petrakos – Economou 2002; Dimou – Schaffar 2006.

² Coward 2002, 2004; Graham 2004; Riedelmayer 2002; Nation 2003.

³ Hammel 1993; Ramet 2005, 2006; Đurđev et al. 2009.

⁴ Koči-Pavlaković – Pejnović 2005; Zeković 2009.

⁵ BBR 2006, ÖIR 2006, RePUS 2007; Papadaskalopoulos – Karaganis – Christofakis 2005.

A belső folyamatoknak sajátos aspektust ad, hogy a négy nagy délszláv utódállam – Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Szerbia és Szlovénia – a Balkán és a Kárpát-medence határán fekszik. Nyugat- és Közép-Európa – nem csak földrajzi szempontból – itt találkozik Délkelet-Európával.

A Balkán-félsziget északi határait eltérő módon fogalmazzák meg. Természetföldrajzi szempontból összetett jellegű a terület, ahol Európa minden sajátossága megjelenik. Ennek ellenére nem földrajzi szempontból a legbonyolultabb a térség. A félsziget területén mindenkor különböző etnikumok, kultúrák, vallások színes mozaikja létezett, amely miatt a történelmi folyamatok intenzitása mindig magas volt.⁶

A különböző térkategóriák (Balkán, Nyugat-Balkán, Délkelet-Európa stb.) egy történetileg nehezen formálódó folyamat összetevői, a lehatárolt területek szinte mindenki számára sajátos, ciklikusan újraértelmezett jelentéstartalommal bírtak. Az egyes területi kategóriák belső elfogadása a legtöbb esetben problematikus volt, illetve az is maradt.

Magyarország számára több okból is kiemelt jelentőségű a déli szomszédság. A Balkán hagyományosan a hazai külpolitika kiemelt célterülete. A földrajzi közelségből adódóan stabilitása, biztonsági kockázata közvetlen hatással van hazánkra. A térségben mintegy negyedmillió magyar él. A településeket és régiókat történeti kapcsolatok kötik össze. A korábbi területi munkamegosztás újjáélesztése és új típusú kooperációk kialakítása kölcsönösen előnyös, egyrészt a határon átnyúló társadalmi, kulturális és területfejlesztési kihívások megoldásában, másrészt a gazdasági együttműködés kiteljesedésében. Erre az is reményt adhat, hogy a Nyugat-Balkán államai Magyarországon (és nem a posztjugoszláv Szlovéniában) vélik felfedezni a Balkánt „ismerő” és fontosnak tartó EU-tagot.

A tanulmány célja felvázolni a déli szomszédsági városhálózatok átalakulását és annak hajtóerőit Jugoszlávia szétesésétől indulva. Mivel a városhálózat csak hosszabb távon alakul, ezért az elemzés néhány esetben a polgárháború kirobbanásánál korábbra is visszatekint. A vizsgálat lezárása nem indokolt, hiszen a struktúraváltási (államosodási, visszatelepedési, megbékélési stb.) folyamatok ma is zajlanak.

A VÁROSHÁLÓZATOT BEFOLYÁSOLÓ TÉRSÉGI JELLEMZŐK

A városhálózat a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok alapvető térbeli következményeit hordozza, miközben egyúttal a jövőbeli törekvések

kiindulópontját is jelenti. A városhálózat mint rendszer meglehetősen stabil jellegű, elsősorban hosszabb távon formálódik. A mélyen gyökerező struktúrák megértéséhez ezért röviden ismertetni kell a településhálózat fejlődéstörténeti előzményeit. A városhálózat alakulására három tényezőcsoport volt jelentős hatással: a komplex természetföldrajzi adottságok, a birodalomváltó tér jelleg (a határok és súlypontok gyakori változása) és az etnikai-kulturális sajátosságok.

A természeti adottságok számos településközi kapcsolatot elősegítettek, illetve gátoltak. A Dinári-hegység nehezíti a tengerpart és az északi területek közötti kapcsolatokat, míg az Adria szinte predesztinálta a parti települések közötti kapcsolatokat és a tengeri kereskedelmet. A hegyvidék völgyei, a tengerpart védett öblei a különböző társadalmi-gazdasági kapcsolatok szükségszerű sűrűsödési pontjai, ezek kedvező adottságokat jelentettek a városok fejlődéséhez. Azok a tengerparti települések, ahová szárazföldi utak és vasút vezettek, jó fejlődési potenciállal rendelkeztek. A szárazföld belsejében, a medencékben elhelyezkedő városok közül is elsősorban azok voltak képesek a történelem viharában tartani a pozíciójukat, amelyek fontosabb utak kereszteződésében feküdtek. A Duna és mellékfolyói, az azokkal párhuzamosan futó utak is kedveztek a városok kialakulásának. Szinte minden régió és állam rendelkezik folyókhoz kötődő belső tengellyel is (Macedónia – Vardar; Horvátország – Száva; Szerbia – Duna, Morava). A kiemelkedő városok többsége a Balkán peremén, a tengerparton (pl. Split, Rijeka) vagy jelentősebb folyók mentén (Zágráb, Belgrád stb.) található. Igaz ez akkor is, ha a tága értelmzett félszigetet vizsgáljuk (Thesszaloniki, Athén, Isztambul).

A Balkán középső területei a domborzati adottságok miatt kevésbé alkalmasak nagyobb népességkoncentráció és jelentős vonzáskörzettel bíró nagyváros kialakulására, mivel alacsony szintű a népességeltartó-képességük, és a fragmentált térszerkezet korlátozza funkciók kiterjesztését. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy kedvezőek a feltételek a kisebb városok autonóm fejlődéséhez, a szűkebb környezet (medencék, fennsíkok, völgyek) integrálásához. Ennek köszönhetően mindenhol kialakultak központi települések, de ezek közép-európai összehasonlításban is kisméretűek.

Az elmúlt századokban a Nyugat-Balkán mindig periféria volt, sosem állt egy nagyobb térség fejlődési centrumában. A városhálózat fejlődését befolyásoló legfőbb sajátosság, hogy folyamatosan változott az államberendezkedés, hol önálló kisállamok alakultak ki (dezintegrációs időszak), hol valamelyik nagyobb birodalom részét képezte a terület (integrációs korszak). Ez a politikai instabilitás ciklikusan jelentkező demográfiai, gazdasági és közigazgatási változásokat is eredményezett (*1. táblázat*). A városhálózat folyamatosan adaptálódni kényszerült az aktuális hatalmi változásokhoz, a települések

funkcióikat állandóan a megváltozott szerepkörökhöz igazították. E folyamatos változásokból következően a Nyugat-Balkánon egy város történeti fejlődése sem volt töretlen, nem alakult ki a területet uraló domináns nagyváros, és a városhierarchia különböző szintjein is változtak a szereplők. A városfejlődés klasszikus (hosszan tartó, organikus) feltételeinek hiánya nem tette lehetővé nyugat-európai értelemben vett nagyváros kialakulását, a Balkán-félsziget ma sem rendelkezik igazi világvárossal. Bukarest, Belgrád, Ljubljana, Szófia és Zágráb csak potenciális világvárosok, míg a globális jelentőségű Athén és Isztambul kezelése problémás, előbbit a Mediterráneumhoz, utóbbit másik kontinenshez is sorolhatjuk.⁷

1. táblázat: *A ciklikus fejlődés általános hatása a városhálózatra és a térszerkezetre*

Megnevezés	Integratív (birodalmi ⁸) időszak	Dezintegrációs (köztes, kisállami) időszak
Kooperáció	területi	etnikai
Határok	könnyen átjárhatók (összekötnek)	etnikai határok nehezen átjárhatók
Etnikai tér	vegyes, heterogénebb	homogenizálódó
Településhálózati fejlődés	egyenletes, szerkezetileg és területileg kiegyensúlyozott	fragmentálódó rész- halmazok, különbségek növekedése
„Hiányok” a hálózatban	fejlett kisvárosok	funkciógazdag regionális központok
Nagyvárosi funkciók	interregionális, nagytérégi	nemzet(állam)i
Birodalmi székváros(ok)	erőteljes fejlődés, funkciógazdagság	relatív hatalmi és társadalmi hanyatlás
Történelmi központok	relatív visszaesés, periferizálódás	„szelektív” fejlődés
Etnikai centrumok	stagnálás, korlátozott fejlődés	kiemelkedő fejlődés
Kapuvárosok	többször egy monopolhelyzetű	kapuvárosok fejlesztése nemzetenként

⁷ Taylor 2010.

⁸ Római Birodalom, Bizánc, Oszmán Birodalom, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Jugoszlávia, Európai Unió.

A határok folyamatos „vándorlásával” együtt járt a városok vonzáskörzetének változása is. A délszláv államokban többször (1929-es bánsági rendszer, második jugoszláv állam gazdasági körzetei stb.) is törekedtek az etnikai elkülönülés oldására, de az 1974-es új alkotmány ennek véget vetett. A széles körű decentralizáció – még az addig centralizáltan működtetett gazdaság-irányítás terén is – a tagköztársasági érdekek erősödését, a településhálózat nemzeti alapú fragmentálódását eredményezte. A városok vonzáskörzetei már csak ott léptek túl a szubnacionális határokon, ahol az etnikai szállásterület ezt megkövetelte. Jugoszlávia szétesésével a határok „nemzetközivé válása” így csak ezeket érintette „trianonként”. A határon átnyúló etnikai mintázat⁹ több feladatot is jelent: ellátás megoldása az anyaországból (pl. nyugdíjellátás a koszovói szerb enklávében), belső törekvés az önálló intézményhálózat (saját egyetem stb.) kiépítése.

Nem csak az állami fennhatóság változása, hanem az egyes kultúrkörök befolyása, eltérő térhasználata miatt is különbözőképpen alakultak a városok és a köztük lévő kapcsolatok. Mint ismert a Balkán etnikai, vallási összetétele igen változatos, területileg mozaikosan elhelyezkedő. Ilyen mértékű multikulturalitás sehol sem tapasztalható máshol Európában. A Balkán különböző kulturális övezeteiben eltérő típusú (mediterrán, török, közép-európai stb.) városok alakultak ki, természetesen az átmeneti zónákban ezek keveredését tapasztalhatjuk.

TERÜLETI KATEGÓRIÁK ÉS TARTALMUK

A Délkelet-Európa-fogalom a 18. század közepén jelent meg a térképeken, különböző területi tartalommal. August Zeune német geográfus 1808-ban határolta le Európa félszigeteit. A Balkán lehatárolása már akkor is gondot okozott, a természetföldrajz azóta is birkózik a szakma többsége által elfogadható területi lehatárolással. A Balkán-félszigettel kapcsolatban azért nem alakult ki sem tudományos, sem pedig térségi közmegegyezés, mert széles nyakkal kapcsolódik a kontinens törzséhez. Északi határa frontier (zóna) jellegű, mivel nincs egyértelmű természetes határvonala. A nyak nem lezárja a félszigetet a kontinens felé, hanem sokkal inkább kinyitja az alpi, kárpáti területek felé.¹⁰ A „balkáni” tulajdonságok (népek, kultúrák, vallások)

⁹ *Albánok:* Északnyugat-Macedónia; Preševo-völgy (Szerbia); Montenegró. *Bosnyákok:* Szandzsák. *Horvátok:* Hercegovina. *Magyarok:* Vajdaság. *Szerbek:* Szerémség, Krajínák (Horvátország); Szávamente, Drinamente (Bosznia-H.); Mitrovica (Koszovó); Montenegró.

¹⁰ Hajdú 2007.

fokozatosan alakulnak „közép-európaivá”. Emellett a külső (nagyhatalmi) és a belső (kisállami) érdekek viszonylagossá, időben változóvá teszik a határt.¹¹

A Balkán-félsziget Európa egyik nagy természetföldrajzi egysége, amelynek északi határait eltérő módon (folyókák, geológiai és domborzati jellemzők alapján, illetve ezek kombinációjaként) fogalmazzák meg (1. ábra). Természetföldrajzi szempontból összetett jellegű a terület, Európa minden földrajzi sajátossága megjelenik itt.¹² Társadalomtudományi értelmezésben a probléma még összetettebb, attól függően, hogy milyen szempont – népek-nyelvek (délszlávok), korábbi (pl. török–magyar) birodalmi határok, vallások (keleti-nyugati kereszténység) találkozása – alapján, milyen adatokra támaszkodva tesznek kísérletet a Balkán lehatárolása. Napjainkban inkább az a politikai jellegű (Nyugat-Balkán, posztjugoszláv stb.) meghatározás dominál, miszerint az az ország része a Balkánnak, amelyet a többség oda sorol. Ezt az érvelést azért is könnyebb (külső szemlélőként) elfogadni, mert határkérdést nem érint, elismeri a jelenlegi nemzetközi határokat. Bár a vizuálisan könnyen értelmezhető (folyókák, államhatárok mentén történő) lehatárolásokat kézzelfoghatóságuk miatt nagyobb elfogadottság kíséri, valóban a Balkánnak nincs állandó határa,¹³ hiszen – mint a (Balkán, balkáni, balkanizálódó) fogalom tartalma – időben változik. Erre jó példa egyes tércategóriák (és értéktartalmuk) szembeállításai: Balkán/Kárpát-medence; Délkelet-Európa/Közép-Európa; Nyugat-Balkán/Kelet-Balkán; posztszocialista/posztjugoszláv/új EU-tagországok stb.

Az európai makroregionális szemléletben több új kategória is megjelent a 20. században. Részben területi átfedésekkel, de más-más üzenetet hordozva alakult a Kárpát-Balkán Európa, majd a Duna-Európa stb. fogalma is, magukban foglalva a Balkán-félsziget jelentős területeit. Az 1990-es években további meghatározások születtek. A „posztszocialista” kategória a rendszerváltás után a Balkán-félsziget nagy részét felölelte. A „posztjugoszláv” jelző a volt Jugoszlávia területén önállóvá vált országokat fogta össze.

Az Európai Unió nagytérségi terei abból a szempontból váltak érdekessé, hogy részben a Balkán-félsziget körül, részben pedig azon belül formáltak a fejlesztési, együttműködési kapcsolatokat. Mivel a pályázati terek többnyire csak egy programidőszakra szólnak, nem befolyásolják a térszerkezet hosszú távú alakulását. Az Európai Unió Duna-stratégiájának programtere lefedi a Balkán-félsziget nagy részét. Ez egyben azt is jelentheti, hogy a félsziget

¹¹ Reményi 2009.

¹² Hajdú–Illés–Raffay 2007.

¹³ Reményi 2009.

1. a–d. ábra: *A déli szomszédság lehatárolása*

1. a. ábra: *A Balkán-félsziget leggyakoribb természetföldrajzi lehatárolási megközelítései*

- 1 = A Balkán-félsziget északi, folyóvízi határa;
2 = a Trieszt–Odessza vonal;
3 = a Kárpát–Balkán geológiai egység.

1. b. ábra: *Új államok Jugoszlávia területén, 1991–2008*

1. c. ábra: *Az európai uniós Duna-stratégia programterülete*

1. d. ábra: *Délkelet-európai Transznacionális Együttműködési Program*

Forrás: Hajdú – Illés – Raffay 2007: 8., valamint a szerző szerkesztése.

meghatározó természeti és viszonyítási elemei nem a határoló tengerek, hanem a Duna.¹⁴

A Nyugat-Balkán topográfiai kategóriaként már korábban megjelent a földrajzi irodalomban, de politikai, politikai földrajzi tartalommal az Európai Unió töltötte meg 1998-ban. A fogalom megszületésének egyik meghatározó eleme az volt, hogy a csatlakozási perspektívát kapott – biztonsági kockázatot

¹⁴ Hajdú 2010.

nem jelentő – Bulgáriától és Romániától, vagyis a Kelet-Balkántól megkülönböztessék ezeket az országokat. 2004 előtt Szlovéniát gyakran még ide sorolták, EU-csatlakozása után azonban már csak véletlenszerűen említették a Nyugat-Balkán tagjaként. Egyre inkább világosan megfogalmazódott, hogy az EU-n kívüliek számára jött létre ez a térkategória. Tartalma azóta több módosulást is szenvedett, s feltehetően nem lesz túl hosszú életű.¹⁵ Kelet- és Nyugat-Balkán a településhálózatra ható folyamatok szempontjából is elvált egymástól, hiszen míg a posztjugoszláv térségben az állam felbomlása (és annak módja) volt a fő hajtóerő, addig Romániában és Bulgáriában már a globális trendek (piacgazdaság, liberalizáció, euroatlanti integráció) érvényesültek.

URBANIZÁCIÓ ÉS VÁROSNÖVEKEDÉS

A Balkánon megkétszerezve jelentkezett az urbanizáció és még Közép-Európához képest is elmaradásokat mutatott, városhálózata ritkább volt. A Nyugat-Balkán urbanizáltsági szintje a mai napig 15–20%-kal alacsonyabb az európai átlagnál,¹⁶ ami a domborzati adottságokkal és a történeti okokból eredő általános elmaradottsággal függ össze. A térség másik sajátossága, hogy nem alakult ki olyan nagyváros, amely az egész régióra tartós és erős befolyással lehetett volna.

A soknemzetiségű Jugoszláviában a fővárosépítés kevésbé mutatta Belgrád aránytalan túlsúlyát, az egyes tagköztársaságok központjait (Zágrábot, Ljubljanát stb.) is megfelelően fejlesztették. Belgrád növekedését valamelyest fékezte, hogy az ország irányítása sok tekintetben decentralizáltan történt. A városhálózat kifejezetten arányosnak volt minősíthető. Minden nemzetnek/régióknak megvolt a „saját központja”. Ez igaz volt a kis-, közepes és nagyvárosok megfelelő arányára és a hálózat földrajzi elhelyezkedésére is. A policentrikusság talán természetes is egy olyan „szintetikus államban”, amelynek központi helyei korábban soha sem léteztek együtt, egy országon belül.¹⁷ Nem is volt meglepő, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrejöttékor a rang-nagyság görbe futása szélsőséges policentrizmust mutatott.¹⁸

A szocialista iparosítás, az új üzemek létesítése és a hozzá kapcsolódó beruházások felgyorsították a migrációt. A népességnövekedést, a települések jellegének megváltozását a közigazgatási besorolások változása is követte. A folyamatos városodás és városiasodás ellenére Jugoszlávia még a felbomlása

¹⁵ Hajdú 2010.

¹⁶ WUP 2010.

¹⁷ Erdősi 2005.

¹⁸ Reményi 2009.

előtt is messze elmaradt az urbanizáltság mértékében az európai átlagtól, és az egyes országrészek is nagyon eltérően urbanizálódtak.

Az 1990-es években megállt, illetve helyenként megváltozott a népességmozgás iránya. Megszűntek ipari munkahelyek, sokan ellenséges nemzeti-ségi környezetben találták magukat, így visszaköltöztek a korábbi etnikai és megélhetési biztonságot adó falusi lakóhelyükre. Nemcsak a belső migráció volt jelentős, sok városlakó elhagyta a térséget és külföldre emigrált. A délszláv háború újabb törést hozott számos város fejlődésében. Városok dőltek romokba és néptelenedtek el, nagymértékű etnikai migráció (homogenizáció) zajlott le. Az utódállamokban nem folytatódott a gyors városodás, elsősorban korábbi központok más országhoz kerülése, és közigazgatási szempontok miatt neveztek ki néhány újabb várost.

A jugoszláv állam szétesését követően az utódállamokban az integrált államterület megerősítése és a saját közigazgatás megteremtése volt az elsődleges cél. Ez a nemzeti főváros és az új közigazgatási központok fejlesztését jelentette. A politikai változások számos település településhálózati státuszát is megváltoztatták.

A közelmúltban létrejött nemzetállamok fontos feladatuknak tekintik fővárosuk és egyáltalán a városhálózatuk fejlesztését. E törekvéseket számos probléma nehezíti. A városokban – az albánok lakta területek kivételével – a természetes szaporodás alacsony, így népességnövekmény csak a migrációból származhat. A fővárosok közül csak Tirana és Priština mutat jelentősebb növekedést. Az országokon belüli népességmozgás pontos figyelemmel követését nehezíti, hogy sokan csak ideiglenesnek tekintették az áttelepülést, és nem jelentették át állandó lakhelyüket. A konfliktusok következtében a többnemzetiségű városokban megindult az etnikai elkülönülés. Emellett a vagyoni alapú szegregáció is felgyorsult.

A VÁROSHÁLÓZAT JÖVŐJE

A Nyugat-Balkán városhálózata az európai integráció kapcsán új fejlődési pályára állhat. A fejlesztések és a népességmozgások célpontjai a kapuvárosok (nemzeti kikötők, tranzitútvonalak központjai) és a nagyvárosok (fővárosok) környékei, valamint a jobb adottságokkal rendelkező tengerparti települések. Az új közigazgatási székhelyeken várható az állami funkciók, a közszolgáltatások fejlesztése, amely további fejlődést indukál. Vannak nemzetiségi központok, melyek az etnikai alapú fejlesztéspolitikában kiemelkedő szerepet játszanak.

Belgrád és Zágráb térsége, mint potenciális nagyvárosi növekedési térségek kiemelkednek a városhálózatból, és az egész Nyugat-Balkán vagy annak

egy része számára elláthatnak feladatokat. Tovább erősödnek a fővárosok, központi funkcióik komplexebbé válnak. Ljubljana, Szarajevó, Podgorica, Szkopje, Tirana fejlődése gyorsabb lesz a többi városhoz képest.

Horvátországban és Szerbiában nemzeti jelentőségű regionális központok működnek, amelyek országrészekre, régiókra látnak el funkciókat. Ilyen makrocentrumok Horvátországban Eszék, Rijeka és Split, Szerbiában Újvidék, Kragujevac, Niš és talán Szabadka. Bosznia-Hercegovinában Banja Luka, mint a Boszniai Szerb Köztársaság központja kiemelkedik a regionális központok közül, a szerbek számára ez a főváros. Tuzla, Mostar és Zenica elvesztették korábbi vonzáskörzetük egy részét, de egy lehetséges regionális struktúrában központi szerepkört tölthetnek be. A kisebb téregységek központjai vonzáskörzetükre látnak el központi feladatokat. Fejlődésük egész térségük létérdeke. Az alapszintű városok néhány környező települést integrálnak és látnak el városi szintű szolgáltatásokkal.

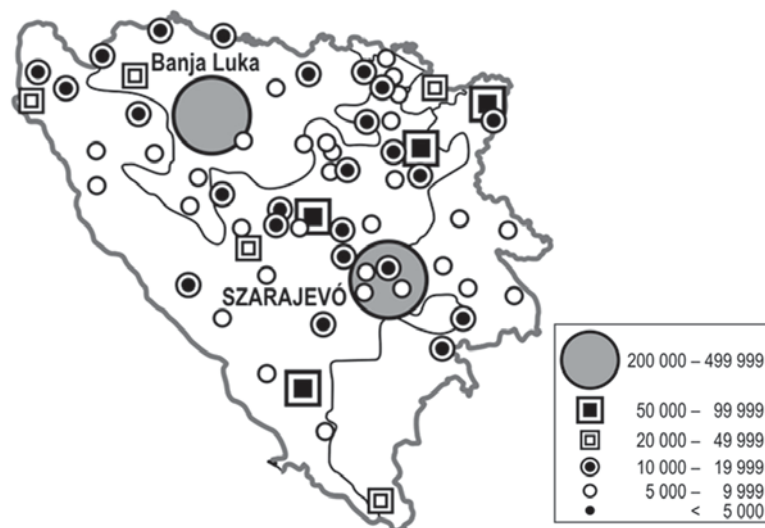
Napjainkra a posztjugoszláv térség szinte minden állama tisztázta hosszú távú integrációs pályáját. Ezek a formalizált kapcsolatok (NATO, EU) bizonyos, térségen belüli együttműködési kényszerrel is járnak. A megbékélést, együttműködést azonban – viszonylag kis területű, de elvi jelentőségű határviták korlátozzák. Ezek többsége a két legnagyobb országhoz, Horvátországhoz és Szerbiához kötődik. A határkérdésnek létezik egy másik, elvontabb, leginkább társadalmi (szélsőséges esetekben politikai) törekvésekben kifejeződő aspektusa is: a területi identitástudat leképeződéseként mindenhol megjelenik a nagyállam (tudatának) igénye.¹⁹ Erre azért is kerülhet sor, mert történeti jogalapja (birodalmi előzménye) szinte minden balkáni nemzetnek van. Ide sorolandó Nagy-Albánia kérdése is, ahol a jogalap az etnikai szállásterület egyre nagyobb és homogénebb kiterjedése adja.

Bosznia-Hercegovina

A természetföldrajzilag tagolt tér kedvezett az autonóm regionális fejlődésnek, egy területileg és szerkezetileg kiegyensúlyozott városhálózat kialakulásának. Ezt a területi munkamegosztáson alapuló, policentrikusnak tekinthető hálózatot a polgárháború szétszakította. A Nyugat-Balkán államai közül Bosznia-Hercegovina szenvedte meg legjobban a Jugoszláviától elszakadást, a háború itt tartott a legtovább, itt járt a legtöbb veszteséggel. Különösen sokat szenvedtek a vegyes lakosságú térségek és a nagyobb városok. A tagköztársaságon belül az etnikailag legheterogénebb területek a nagyvárosok és

körzeteik voltak. Ezekben a közegekben volt a legmagasabb a jugoszlávok és a vegyes házasságokból születettek aránya. A városok jelentették a tolerancia, a békés egymás mellett élés, a multikulturalizmus mintáit. Szimbólumaik (épületek, közösségi terek) a nacionalista, etnikai homogenizációra törekvő pusztítások célpontjaivá váltak. A városi környezet tervszerű rombolása hasonló súllyal történt, mint az emberi élet elpusztítása. A témával foglalkozók ezért is nevezték el urbicídiumnak ezt a jelenséget.²⁰ A tragikus kimenetelű háború alapjaiban változtatta meg az ország etnikai, demográfiai képét mennyiségileg és területileg egyaránt. A háború egyik legnagyobb vesztese a településhálózat lett.

2. ábra: Bosznia-Hercegovina városai

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek népességadatai alapján a szerző szerkesztése.

A polgárháborút lezáró, sokfaktorú kompromisszum eredménye, amely a különböző etnikumok eltérő érdekeit éppúgy tükrözi, mint az adott pillanatban fennálló erőviszonyokat, egy formálisan egységes, de belsőleg többszörösen megosztott állam lett. Szubnacionális szinten a Bosznia-Hercegovinai Föderáció és a Boszniai Szerb Köztársaság etnikai elkülönülésének végletes

²⁰ A népirtásra (genocídiumra) utalva, ahol egy etnikum elpusztítása a cél, a városi környezet hasonló szándékból eredő eltörlése az urbicídium (Coward 2002, 2004; Graham 2004).

és legitimált formája jött léte.²¹ A határmentiség a mindennapi élet részévé vált.²² A föderációban további homogenizáció figyelhető meg: a 10 kanton közül, melyek, mint állam az államban funkcionálnak,²³ mindössze kettő mondható vegyesnek. A többszintű közigazgatás miatt általában minden állami intézménynek számító hivatalból minimum három van: egy országos, többnyire Szarajevó székhellyel, egy föderációs ugyanott, illetve egy szerb Banja Lukában (korábban Paléban).²⁴

A „béke” alapvetően érintette a településhálózatot. A politikai rendezés elsődleges hatása a települési vonzáskörzetek új határokkal történt átrajzolása volt. Az entitásközi határ²⁵ (IEBL) 28 község (köztük olyan nagyvárosokkal, mint Szarajevó vagy Mostar) területét darabolta fel. A regionális központok,²⁶ főképp Szarajevó, Mostar és Tuzla vonzáskörzetei jelentősen csonkolódtak a határ mellé kerülve.

Hátrányos helyzetbe kerültek a központjukat veszített, az új entitásban perifériára került hinterlandok is, ezeken a területeken kisebb települések fogják majd átvenni a központi funkciókat. Az új centrumok fejlesztését azonban nehezíti az urbanizáció alacsony dinamikája és a településhálózat

²¹ Bosznia-Hercegovinában volt a leginkább tetten érhető a Balkánra jellemző etnikai mozaik. A multiethnicitás nemcsak tagköztársasági, hanem községi szinten is általános volt. A háború ezért is járt akkora pusztítással és népességmozgással. A konfliktus következményeként a három etnikum markáns területi elkülönülése vált meghatározóvá, minden közigazgatási szinten – entitások, kantonok, községek –, sőt városrészek között is.

²² A térhasználat elsősorban települési és községi szinten szerveződik, természetesen etnikailag elkülönült rendszerben. Azok a közigazgatási határok, amelyek egyben etnikai határok is, az elválasztó jelleg meghatározó. A külső határok kérdése azért problémás, mert a három (alkotmányban is deklarált) államalkotó nemzet közül a szerbek és a horvátok az államhatár mentén, saját anyaországukkal közvetlenül érintkeznek. Itt a határ szomszédsági, összekötő szerepe kerül előtérbe.

²³ Juhász et al. 2003.

²⁴ Emellett a horvát szállásterületen egy félhivatalos intézményrendszer kiépülése is valószínűsíthető (Reményi 2009).

²⁵ Inter Entity Boundary Line – Entitásközi határ a Boszniai Szerb Köztársaság és a Bosznia-Hercegovinai Föderáció között. Mivel az IEBL meghúzásával az aktuális erőviszonyok szerint álló frontvonalak gyakorlatilag közigazgatási határrá emelkedtek, ez tekinthető a rendezés legkritikusabb (állandóan megkérdőjelezett) pontjának. Az IEBL nem lehetett tekintettel a közigazgatás vagy a területi munkamegosztás korábbi adottságaira – hiszen „megrajzolásának” nem ez volt a célja.

²⁶ A 20. századra Szarajevó vált a terület egyértelmű központjává, mellette a jugoszláv időszakban Hercegovina történelmi székvárosa Mostar, a Szávamellék centruma, Banja Luka és két iparváros, Tuzla és Zenica jelentették a nagyvárosokat, amelyek vonzáskörzeteik alapján négy nagytérségre tagolták az egykori tagköztársaságot. Zenica Szarajevó közelsége miatt (80 km) nem tudott önálló regionális léptékű vonzáskörzetet kialakítani (Rogić 1977).

alacsony sűrűsége. A térracionálisnak tekinthető, de másik országban található központok (pl. Dubrovnik) „elérése” jelenleg csak potenciális lehetőség.

Az új közigazgatási rendszer másodlagos hatásaként számos, eddig adminisztratív funkcióval nem, vagy nem ekkora jelentőséggel rendelkező települést léptetett előre a hierarchiában: Szarajevót, mint az új fővárost és egyben a két entitás székhelyét, a tényleges szerb entitásközpontot (Banja Luka) és a föderációs kantonszékhelyeket. Ide sorolandó a speciális státuszú Brčko városa is.

Szarajevó, bár a közel négyéves blokád és ostrom következtében lakossága jelentős mértékben csökkent, gazdasága szinte megsemmisült, vonzáskörzetének és keleti területének egy részét elvesztette, mégis valódi európai főváros lett, annak minden pozitív hozadékával együtt. Hatalma azonban korlátozott, hiszen a szerb entitás folyamataira nincs érdemi hatása. Banja Luka a Szerb Köztársaság hatalmi centruma, jelentős gazdasági, pénzügyi, kulturális és oktatási központ. Igaz vonzáskörzete némileg átalakult, a közvetlen háborús cselekményekből való kimaradásnak és új adminisztratív funkciójának köszönhetően egyértelműen a területi folyamatok nyertese.

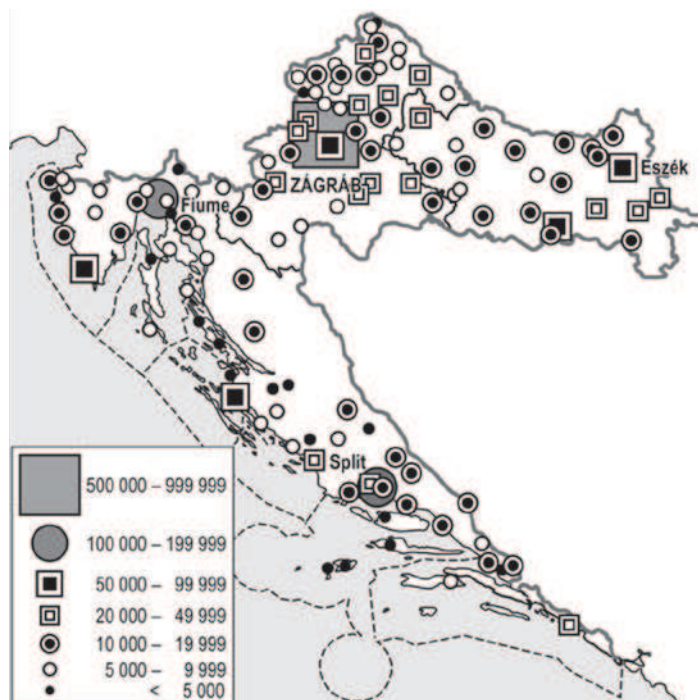
Horvátország

Horvátország a Balkán-félsziget legtagoltabb állama, három nagy domborzati egységre osztható: az alföldi-dombvidéki (pannóniai) és a tengerparti (adriai) régióra, valamint a kettőt elválasztó középhegységi (dinári) részre. Alakja meglehetősen sajátos, messze áll a politikai földrajzban kialakult kompakt államalak formától. Az ország folyóvizekben is gazdag, belső tengelyként funkcionál a Száva (Zágráb–Sziszek–Bród), jelentős (határ)folyói továbbá a Duna és a Dráva. A területi különbségeket sok tekintetben természetesnek kell vennünk egy olyan markánsan eltérő adottságokkal rendelkező ország esetében, mint Horvátország. A gazdaság szempontjából ez a többféle jövedelemszerzési tevékenységre lehetőséget adó sokoldalúság inkább előny, mint hátrány. A településhálózat és a gazdaságszerkezet nagyrészt kötődik a természetföldrajzi tájegységhez, bár a domborzat szerepe nem kizárólagos.

A városhálózat szempontjából a funkcionális nagytérségek általában négyes tagolásúak, a négy nagyváros (Zágráb, Split, Rijeka, Eszék) viszonylag elkülönült vonzáskörzetére alapozva, bár az elmúlt évtizedekben a kapcsolatrendszerekben jelentős átmeneti zónák alakultak ki.

A történetileg kialakult regionális különbségeket az átmenet időszaka kiélezte. Az ország súlyos társadalmi, gazdasági és települési károkat szenvedett a délszláv háborúban. A polgárháború az érintett területeken eltérő mértékű és jellegű pusztítással járt. A konfliktus következményei nélkül nem

3. ábra: Horvátország városai

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek népességszáma alapján a szerző szerkesztése.

lehet megérteni a sajátos regionális, városhálózati problémákat és az azok kezelésére irányuló szakpolitikák prioritásait. Speciális kezelést igénylő hátrányos térségekké váltak a háború sújtotta területek és a hősiesség szimbólumává vált, részben lerombolt Vukovár városa is. Az újjáépítésben jelentős szerephez jut a terület- és településfejlesztés.

Horvátország egészére kiterjedő központi hatalomról csak 1998-tól beszélhetünk. Ekkorra sikerült visszaállítani a horvát szuverenitást az évekig szerb fennhatóság alatt álló Kelet- és Nyugat-Szlavónia, valamint Krajna területén. Mindeközben az „anyaországban” tudomásul kellett venni, hogy nem integrálhatják a bosznia-hercegovinai horvát területeket. Az ország ezredfordulón megválasztott új vezetői elkötelezték magukat az euroatlanti integráció mellett, így a belpolitikában erőteljesebben kifejezésre jutott a regionális különbségek csökkentésének és a menekültek visszafogadásának igénye. A visszatelepülők, a különböző etnikai, vallási csoportok az urbánus

lét általános előnyei mellett a konfliktusmentesebb együttélés megoldásaként gyakran választják a városba költözést, amely növeli a városi népesség arányát.

A belföldi közlekedés szervezéséhez Horvátország alaprajza igen előnytelen. A térracionális közlekedési vonalak másik ország területén vezetnek. Dubrovnik és Eszék között a légvonalban mért távolság 330 km, a közúti távolság Bosznia-Hercegovinán keresztül 490 km, míg a külföldi terület kikerülésével, horvát területen 1000 kilométernél is hosszabb a közútlánc. Gazdasági erejéhez képest az 1990-es évek végétől Horvátország példátlan gyorsasággal fejlesztette autópálya-hálózatát. Ezt részben tranzitpotenciálja, részben a belső kohézió erősítése érdekében tette. Bár a hálózat egyértelműen főváros központú, de lehetővé teszi az országrészek közötti gyors közlekedést is. Annak ellenére, hogy a Karlovác–Split–Dubrovnik autópálya nem része a helsinki folyosóknak, Horvátországnak nem volt alternatívája a dalmáciai üdülözőna felvirágoztatásához.²⁷ A beruházásnak már vannak érzékelhető eredményei (vendégforgalom, ingatlanok értéknövekedése). Az adriai autópálya vonalvezetése több periféria feltárásában segített, például a legnagyobb népességszökkenéssel küzdő, legritkábban lakott Lika-Senj zsupánság esetében. Biztosította továbbá olyan jelentős tengerparti városok számára is a hálózathoz kapcsolódást, mint Zadar és Šibenik.²⁸

A horvát városhierarchia csúcsán minden tekintetben a főváros áll. Zágráb kiemelkedő oktatási, kulturális, közlekedési és gazdasági központ, az ország növekedési pólusa.²⁹ A szűken vett város mintegy 700 ezer fős, a teljes agglomeráció meghaladja az egymilliót, amely a posztoszocialista városi formák számos jellemzőjét magán viseli.³⁰ A városhálózat második vonalát három, sokoldalúan fejlett makroregionális központ képezi, amelyek elhelyezkedésükből adódóan más jellemzőkkel rendelkeznek. Dalmácia területi fejlődésének meghatározója Split, jelentős ipari kapacitásokkal és rohamosan fejlődő turizmussal, agglomerációjában számos kisvárossal. Hinterlandjában a potenciális kapcsolatot Bosznia-Hercegovina jelenti, míg az Adria túloldalán fekvő Ancona felé Splitből bonyolítódik a horvát kempforgalom túlnyomó része. Rijeka hagyományosan kiemelkedő jelentőséggel bír az ország tengergazdasága (kikötői ipar, nemzetközi teheráru tranzit) szempontjából. Jövőbeli teljesítményét nagyban javíthatja a regenerálódó szerbiai, boszniai kapcsolat, azonban gravitációs térsége a Dinári-hegység miatt rosszabb

²⁷ Erdősi 2005.

²⁸ Sić 2009.

²⁹ Koči-Pavlaković – Pejnović 2005.

³⁰ Slavuj – Cvitanović – Prelogović 2009.

feltételek mellett érhető el, mint Trieszté vagy Koperé. A térség az ország vezető idegenforgalmi régiója, adottságai jól kihasználtak, amelyet az is bizonyít, hogy az egy főre jutó GDP Zágráb mellett csak az Isztriai zsupánságban, valamint Fiume és Dubrovnik megyében haladja meg az országos átlagot. Míg a két nagy kikötőváros valóságos ablakot nyit a világ felé, Eszék a Kárpát-medence irányába jelent összekötő kapcsot. Szlavónia gazdasági és kulturális központja a délszláv háború peremén súlyos gazdasági károkat szenvedett, Jugoszlávia szétesését követően a „nyugatnak fordult” ország periferiájára került, és a fejlődésben egyre jobban lemarad a turizmusban „magukra talált” városokhoz képest.

Összességében Horvátország, annak ellenére, hogy történetileg és napjainkban is erősen centralizáltan működik, inkább egy policentrikus városhálózattal rendelkező országgént írható le, ami elsősorban heterogén és különleges alakú államterületének köszönhető.

Szerbia

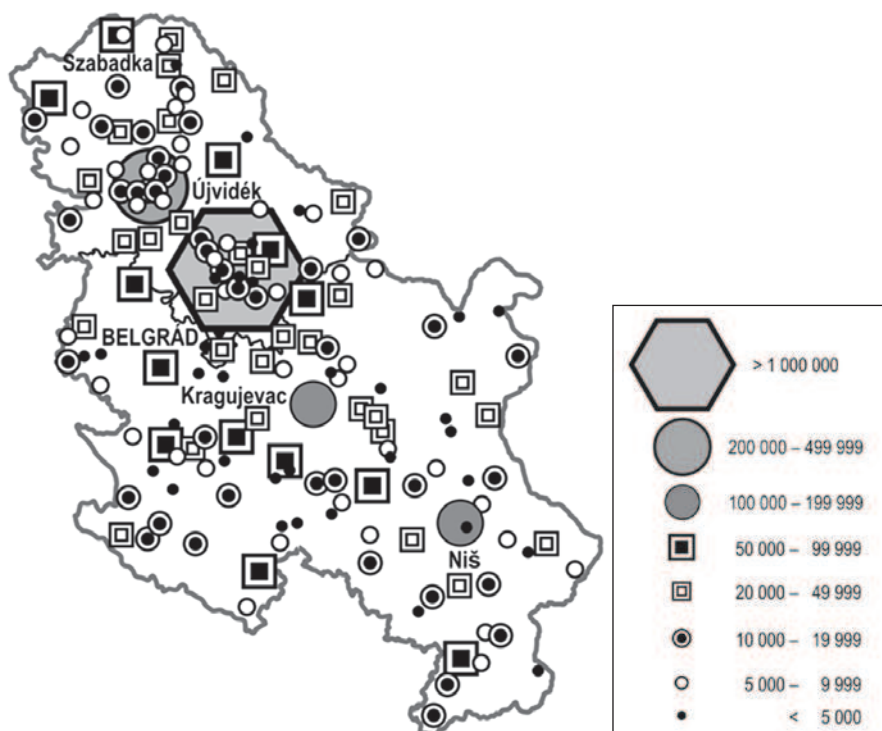
A Nyugat-Balkán legnagyobb és legnépesebb országa a Pannon-síkság délkeleti és a Balkán-félsziget középső részére terjed ki. A térség geostratégiai jelentőségű, mivel az itt keresztülhaladó útvonalak kötik össze Nyugat- és Közép-Európát a Balkánnal, illetve a Közel-Kelettel. A fekvés pozitív hozadéka a központi területek – a csomóponti nagyvárosok – térségsszervező, közvetítő szerepe. Az ország az elmúlt két évtizedben sajátos fejlődési pályát járt be. A kilencvenes évek elszigeteltsége következtében csak lassan integrálódott a globális folyamatokba.³¹ A vesztes háborúk hatása és a gazdaság átalakulása területileg eltérő intenzitással jelentkezett a városhálózatban is.³² Jugoszlávia felbomlásával az új államok fennhatósága alá került területekről szerb családok százezrei vándoroltak az anyaországba.³³ A menekülthullám területileg aránytalanul jelentkezett, elsősorban a háborúban álló országrészekhez közel fekvő városokra és a nagyvárosok körüli településekre koncentrálódott. 1991 és 2008 között a bevándorlás ellenére Szerbia lakossága közel 3%-kal csökkent. Mindössze négy körzetben növekedett a népesség, a legnagyobb, közel 10%-os pozitívum a Belgrád–Újvidék tengelyen jelentkezett (Észak-Bácska, Szerémség).

³¹ Nagy 2007.

³² Zeković 2009.

³³ A leggyakoribb becslések mintegy 600 ezer bevándorlóval számolnak.

4. ábra: Szerbia városai

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek népességszámai alapján a szerző szerkesztése.

Szerbia városhálózatának csúcsán minden szempontból az átalakuló, újjá-
 éledő Belgrád áll. Az egykori jugoszláv főváros adminisztratív és gazdasági
 funkcióit jelentősen szűkítette, hogy húsz év alatt az ország népességének és
 területének közel 70%-a kikerült az ellenőrzése alól. Az 1990-es évek drámai
 visszaesése után 2003-ra stabilizálódott a helyi gazdaság. A jelenlegi államte-
 rülethez viszonyítva Belgrád kapacitásai minden szempontból túlméretesek.
 A legfontosabb útvonalak találkozásánál fekvő, 1,1 milliós főváros agglomerá-
 ciójában 1,6 millió fő él, vonzáskörzetéhez sorolhatók továbbá olyan közép-
 városok, mint Szendrő vagy Pancsova.³⁴ Belgrád a posztindusztriális átmenet
 és a közel százezer menekült hatására részben általános (dezindusztrializáció),

³⁴ Tošić – Đorđević 2004.

részben speciális urbánus problémákkal (illegális építkezések, városterületen belüli szuburbanizáció) szembesül.³⁵

A funkcionális hierarchiában a fővárost két nemzetközi jelentőségű várostérség követi: Újvidék és Niš.³⁶ Vajdaság tartományi székhelye, Újvidék Szerbia második legfontosabb városa. Közlekedési, ipari (elsősorban vegyipari, kőolaj- és élelmiszeripari), kulturális és felsőoktatási szerepe országosan meghatározó, régiójának pénzügyi, kereskedelmi és hatalmi centruma. Az elmúlt két évtized migrációs hatása legerősebben Újvidéken tapasztalható, jelenlegi népessége meghaladja a 200 ezer főt, vonzáskörzete a Duna és a Tisza mentén hosszan elnyúlik. A 170 ezer fős lélekszámú Niš Dél-Szerbia regionális központja. Kedvező földrajzi fekvése, fejlett elektronikai és gépipara, közigazgatási, kulturális és kereskedelmi funkciója jelentős fejlődési lehetőséget biztosít. Szerbia egykori fővárosa, a Zastava márkanéven autó- és fegyvergyártásáról ismert Kragujevac (145 ezer fő) és a montenegrói-boszniai határhoz közel fekvő Užice (55 ezer fő) a városfejlesztési tervek potenciális régióközpontjaiként remélhetik szerepnövekedésüket.³⁷ Szerbia ötödik legnagyobb városa, a csaknem százezer fős Szabadka vonzáskörzete félkörívszerűen fogja össze a magyar határ menti észak-bácskai települések mintegy kétszázezer lakóját. Jelentőségét az EU-tag északi szomszédoddal, főképp a mindössze 45 kilométerre fekvő Szegeddel a határon átnyúló kapcsolatok növelhetik.

Szlovénia

Szlovénia területi és települési folyamatai a legtöbb szempontból különböznek a volt jugoszláv tagállamokban tapasztalhatóaktól, mivel az alakító tényezők alapvetően eltérnek: etnikailag (vallásilag) a leghomogénebb országnak tekinthető, hagyományosan a térség legfejlettebb régiója, az államszövetségből való kiválása a legkevesebb „kárral” járt, euroatlanti integrációja rendkívül gyorsan zajlott, közép-európai összehasonlításban is kifejezetten sikeresen kapcsolódott be a globális gazdasági rendszerbe. Átalakulási folyamatai politikai, gazdasági értelemben még markánsabban „elszakadtak” a korábbi államkerettől és inkább a visegrádi országokhoz hasonló utat jártak be.

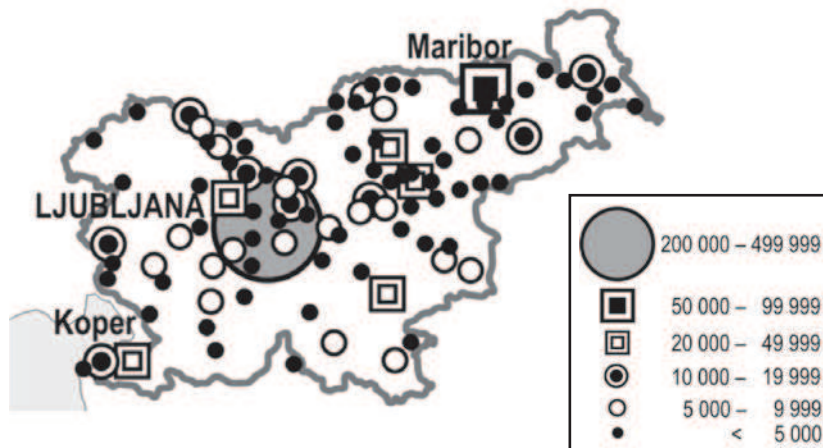
Szlovéniát kis területéhez viszonyítva karakteres területi különbségek jellemzik, amelyek elsődleges oka, hogy négy nagy földrajzi tájegység – az Alpok, az Adria, a Pannon-síkság és a Dinári-hegység – találkozásában

³⁵ Hirt 2009; Graovac – Djokic 2008.

³⁶ RAPP 2010.

³⁷ ÖIR 2006.

5. ábra: Szlovénia városai

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek népességszáma alapján a szerző szerkesztése.

fekszik. A központi terület magja a fővárosi agglomeráció, néhány középvárossal és számos kisvárossal. A nyugati, mediterrán tengerparti régió szolgáltatás- és turizmusorientált, határ menti várostömörüléssel az adriai partvidéken és az olasz határ mentén. A keleti országrészben a Pannon-síkság tradicionális iparvidék, jelentős mezőgazdasági tevékenységgel és kedvezőtlen demográfiai, gazdasági kondíciókkal.³⁸ A regionális különbségek elsősorban a nyugati és középső területek, valamint a keleti országrész között jelentősek. Ez nem új jelenség, a keleti régiók növekedési potenciálja mindig elmaradt a ljubljana-i és az adriai területekhez képest. Mivel igen kevés a síkvidék Szlovéniában, településszerkezete igen tagolt, aprófalvas. Az országot a lakott helyek viszonylag egyenletes szórtsága és alacsony urbanizációs szint jellemzi, a népesség 44,3%-a ezer főnél kisebb településeken él.³⁹ Szlovéniát a legpolicentrikusabb európai országok közé sorolják,⁴⁰ mivel városhálózata morfológiai és funkcionális szempontból kiegyensúlyozott. A városállomány dinamikáját tekintve is kiegyenlített. A rendszerváltás óta a városlakók száma változatlan, miközben Szlovénia néhány tízezer fővel gyarapodott. Mindössze hét város népességváltozása haladta meg a 10%-ot, ezek kivétel nélkül növekedtek. 1991 és 2009 között a 20 ezer főnél népesebb települések rangsora nem változott.

³⁸ RePUS 2007.

³⁹ SURS 2009.

⁴⁰ Nordregio 2004.

Lakosságszámuk stagnált vagy (pl. Maribor esetén) csökkent. A vizsgált időszak alatt a 10–20 ezer fős kisvárosok növekedése volt a legjelentősebb.

Az európai viszonylatban kis főváros, Ljubljana az ország hatalmi és kulturális központja, fontos kereskedelmi, tudományos és oktatási centrum. Kedvező földrajzi fekvésének köszönhetően a közlekedési rendszer legfőbb csomópontja. Mint a nemzetközi integrációban élenjáró főváros, potenciális kapuszerepet tölt be a posztjugoszláv országok felé. A dinamikusan fejlődő Ljubljana magas életminőséget és jó megélhetést kínál. A fővárosi agglomeráció népessége stabilan növekszik, részben az országos viszonylatban magas természetes szaporodásnak, részben a migrációs pozitívumnak köszönhetően.

A második legnagyobb település, a közel százezres Maribor, a keleti országrész központja. A 20. században jelentős lakosságcserén ment keresztül. Hagyományai és földrajzi helyzete miatt jelentős jugoszláv ipari központtá fejlődött, így az egykori piacok rendszerváltást követő elvesztése súlyos helyzetbe hozta gazdaságát. Bár a kilencvenes évek átalakulása sikeresnek mondható, gazdasági és demográfiai mutatói jóval kedvezőtlenebbek a fővárosénál. Legfontosabb kitörési pontja tudásközponti szerepe. Maribor és a 60 kilométerre fekvő osztrák Graz hagyományos gazdasági és kulturális kapcsolatainak intenzifikálódása várható.⁴¹

Az olasz–szlovén–horvát határon fekvő, Koper vezette tengerparti policentrikus városi régió (Koper–Izola–Piran–Portorož) a szlovén városhálózat harmadik legfontosabb eleme. A fejlődés alapja a mindössze 46,6 kilométeres szlovén tengerpartra épülő turizmus és a közép-európai jelentőségű, Rijeka szerepét átvevő, dinamikusan fejlődő tengeri kikötő. A térséget magas népssűrűség, növekvő népesség, szolgáltatás-alapú gazdaság, magasan képzett munkaerő és jó elérhetőség jellemzi. 2003 óta itt működik Szlovénia harmadik felsőoktatási intézménye.

A szuburbanizációval összefüggő jelenségek (városszétterjedés, városközpontok hanyatlása, jövedelmi polarizáció) a legmarkánsabb urbánus problémák.⁴² A néhány évtizede megindult szuburbanizáció a rendszerváltást követően intenzifikálódott. Legerősebb a két nagyváros körül, de tetten érhető néhány középváros, illetve a tengerparti kisvárosok esetében is.

⁴¹ ÖIR 2006.

⁴² Sasek 2009.

ÖSSZEGZÉS

A Balkán több szempontból Európa egyik legösszetettebb periférikus területe. Az integráció és dezintegráció ciklikus változása a legfontosabb alakító tényezője a területi és települési folyamatoknak. Jelenleg a dezintegráció legkiteljesedettebb állapotát tapasztalhatjuk, mind az államok, mind a településhálózat elérte eddigi legfragmentáltabb szintjét. A struktúraváltozás napjainkban is tart.⁴³ Lezáratlan kérdések (határproblémák, rendezetlen konfliktusok stb.) nehezítik az új integrációs ciklus kiteljesedését. Szlovénia kivételével minden állam bizonyos – etnikai, életképességi – kockázatot hordoz. A térségi városhálózat jelenleg nemzeti (etnikai) alapon elkülönült, monocentrikus (fővárosközpontú) részhalmazok rendszere.

A térségi átalakulását a „vesztes” és „nyertes” városok körének feltérképezésével több, egymástól térben és időben csak részben elkülöníthető folyamatra bonthatjuk: 1) Jugoszlávia felbomlása, 2) fegyveres konfliktus, 3) nemzetállam-építés, 4) euroatlanti és globális integráció.

1) Jugoszlávia szétesése és annak módja alapjaiban érintette az egyes településeket és a köztük kialakult kapcsolatrendszert. Ez a dezintegráló hatás az elmúlt két évtizedben sokáig – országonként eltérő ideig – erősebbnek bizonyult, mint a globalizáció és európai integrációs trendek (vö. a békés átmenetet és gyorsabb nemzetközi integrációt átélő visegrádi országokkal, illetve Romániával és Bulgáriával).

A délszláv állam felbomlása elsősorban a szövetségi főváros, Belgrád szempontjából volt előnytelen (szövetségi erőforrások, hatalmi tér elvesztése), az addig monopolhelyzetet élvező kikötő, Rijeka is vesztesnek tekinthető, valamint a periférikus határhelyzetbe került települések egy része. A többi település az átalakulás nyerteseként fogható fel, hiszen a régióból állammá válás következményeként az utódállamok városai településhierarchiában betöltött pozíciójuktól függetlenül előrébb léptek.

A csaknem hét évtizeden keresztül szervesen fejlődött jugoszláv településhálózatot szintén az átalakulás vesztesének tekinthetjük, mivel az (etnikai) államhatárok elválasztó jellege miatt részhalmazokra esett. A fragmentálódást fokozta a befelé forduló nemzeti hálózatépítés kiteljesedése és a korábbi interregionális kapcsolatok negligálása.

A településhálózati részhalmazok nem feltétlenül igazodnak az államhatárokhoz. Ahol az etnikai mintázat megkívánja, ott a városi vonzáskörzetek

⁴³ Az államosodás nem tekinthető befejezettnek Koszovó és Bosznia-Hercegovina esetében, növekvő feszültséget generálhat továbbá Nagy-Albánia és a Szandzsák kérdése is.

átnyúlhatnak a szomszéd állam területére, persze a saját szállásterület kiszolgálása miatt ezt nem tekinthetjük nemzetközi funkciónak.

2) A véres polgárháborúval kapcsolatban nem beszélhetünk nyertesekről. Azok a települések, amelyek kimaradtak a fegyveres összetűzésekből és menekülthullám sem terhelte környezetüket, a háború közvetett következményeitől – a Dél-Dunántúlhoz, vagy a Dél-Alföldhöz hasonlóan – nem függetleníthették magukat. A stabilitás, a bizalom hiánya, a biztonsági kockázat és a jugoszláv kapcsolatrendszerrel való tudatos szakítás a befektetők elvesztésével, a hagyományos kooperációk megszakadásával és a gazdasági teljesítmény visszaesésével járt.

A fegyveres konfliktusban közvetlenül érintett városok humán és anyagi vesztesége eltérően alakult. A háború pusztításának mértékéről a különböző nemzetközi statisztikák eltérő adatokkal szolgálnak: a halálos áldozatok (és eltűntek) számát 150 és 300 ezer, a térséget elhagyó menekülteket 600–800 ezer, míg a lakóhelyüket ideiglenesen elhagyók számát 3,7–4,3 millió fő közé teszik.⁴⁴

A legnagyobb pusztítás azokon a területeken folyt, amelyeket a szemben álló felek vegyesen laktak.⁴⁵ A háború célja a területszerzés mellett az aktuálisan uralt térségekben a lakosság lojalitásának és a katonai fölényben lévő etnikum „kizárólagosságának” biztosítása volt. A kitűzött célt, a nemzetiállami határok újrarajzolásához szükséges etnikailag homogén szállásterület kialakítását a kisebbségek elűzésével (elpusztításával) lehetett elérni. Az etnikailag „megtisztított” településekre gyakran saját nemzetiségűek telepedtek, illetve menekültek. Ennek megfelelően a vegyes lakosságú térségekben gyakran három egymással harcoló félről beszélhetünk, nem említve a bosnyákok egymás közti küzdelmeit. A háború végeredményeként – kevés kivételtől eltekintve – az egyes települések, városrészek, régiók etnikailag szinte homogénné váltak, még a harcok által nem érintett országrészekben is, Boszniában a frontvonalak közigazgatási határrá emelkedtek. Az eredeti etnikai állapot visszaállítására, a menekültek visszatérésére sem mód (elpusztított/elfoglalt ingatlan), sem valós igény (anyagi vagy személyes motiváció) nem mutatkozik, bár a nemzetközi közösség ezt továbbra is szorgalmazza, illetve az EU-integráció követelményeként több térségi ország is kommunikálja.

A konfliktus következtében az etnikai diverzitás növekedésére is akadt példa: ahol a korábban többségben élő nemzet „elveszítette” uralmát és egy része elmenekült (horvátországi szerb Krajinák), illetve egyes menekült-befogadó területeken (pl. Észak-Macedónia).

⁴⁴ Hajdú 2011.

⁴⁵ A halálos áldozatok négyötöde emiatt Bosznia-Hercegovinára esett.

Az etnikai arányok átalakulásához békés tényezők is hozzájárultak (pl. asszimiláció). A sokszínűség visszaesésével járt, hogy a délszláv állam felbomlásával eltűnt a nemzetiségek közül a jugoszláv kategória.⁴⁶ Montenegró önállósodása 2006-ban azért növelte az etnikai változatosságot, mert a „békés konfliktus” választásra készítette az ország addig egységesen montenegrói nemzetiségű lakóit: az államszövetséget pártolók ettől kezdve szerbnek, míg az elszakadást támogatók montenegróinak vallják magukat. Az albánok természetes szaporodása és immigrációja Macedónia etnikai heterogenitását látszólag növelte, valójában – regionális szinten tekintve – ezzel ellentétes a folyamat: az albán szállásterület egybefüggő és homogén.

A konfliktus demográfiai hatásai (pl. a lakosságszám-változás) alapján szintén beszélhetünk „vesztes” és „nyertes” településekről, abszolút és (az országos átlaggal összehasonlítva) relatív értelemben is.

3) Az utódállamokban az integrált államterület és a saját városhálózat megerősítését figyelhetjük meg. Bár Belgrád a jugoszláv szétesést jelentős vonzáskörzet- és funkcióvesztésként élte meg, mégsem mondhatjuk egyértelműen vesztesnek, hiszen főváros maradt, ellensúlyai (Újvidék, Niš) pedig sokkal gyengébbek, mint korábban (pl. Zágráb, Szkopje) voltak.

Az új államokban minden szempontból az új fővárosok fejlődése a legjelentősebb. Belgrád árnyékából kikerülve ezek a városok országuk elsőszámú és megkerülhetetlen centrumaivá váltak, az erőforrások egyre nagyobb hányadát koncentrálják. A makroregionális központok viszonylag gyengék, vagy nem is értelmezhetők valódi ellensúlyokként, ami az államok kis méretéből és szűkös – csak egy nagyváros „kitermelésére” elegendő – erőforrásaiból természetszerűen következik. Ezzel együtt a hierarchiában a fővárost követő „nagyvárosok” előrelépése is látványos. A jugoszláv településhálózat relatíve alsóbb szintjeiről – akár funkcióbővülés vagy új közigazgatási rang nélkül is – új államukban a második vonalig „emelkedtek”. A határok nemzetközivé válásával a korábbi vonzáskörzetek átalakultak, így a regionális funkciókat ellátó városok száma (a központjukat veszített térségeket integráló új centrumokkal) növekedett. Az utódállamoknál fontos szempont volt a tengerhez való kijárat biztosítása és ott a nemzeti kikötő(város) fejlesztése.

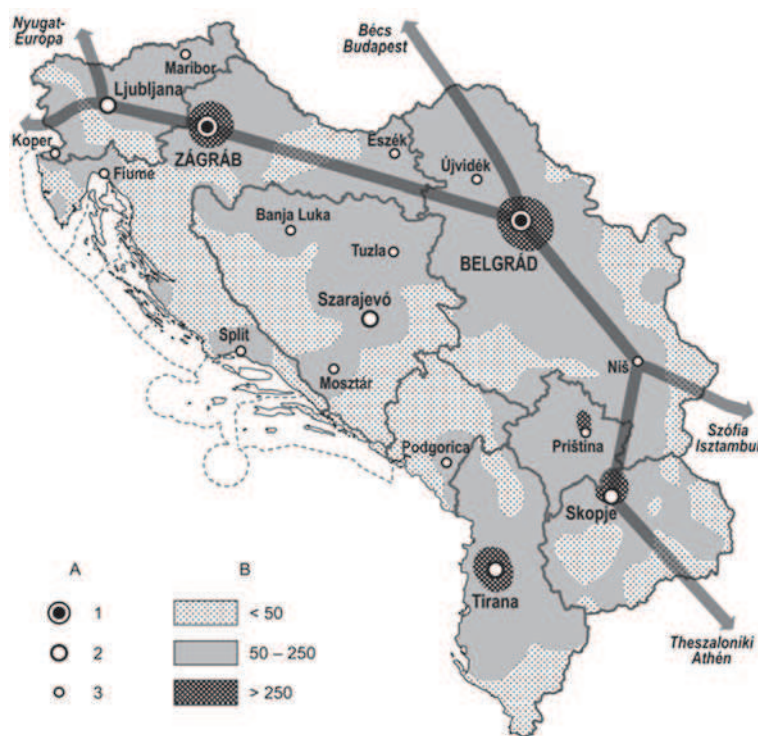
Az új államokban bevezetett közigazgatási rendszerek számos település funkcióit bővítették. Ezek közül Bosznia-Hercegovina többszintű decentralizációja a leglátványosabb, de a horvát és macedón közigazgatási reform is egyértelműen bővítette a központi funkciókkal rendelkező települések

⁴⁶ 1991-ben mintegy 700 ezer fő vallotta magát jugoszlávnak (Woodward 1995).

számát. Az etnikai alapú intézményfejlesztés (pl. kisebbségi egyetemalapítás) a közigazgatási rendszertől függetlenül kiemel néhány várost a hálózathoz.

4) Bizonyos folyamatok (pl. a nemzeti elkülönülés, a tömeges emigráció, a rurális terek népességvesztése) a háború nélkül is lezajlottak volna, de sokkal lassabban és talán nem ilyen mértékben. Jugoszlávia szétesésével a térségen belüli kapcsolatok gyökeresen átalakultak. A háború és nemzetállam-építés együtt járt a korábbi kapcsolatok megszakadásával, illetve tudatos negligálásával. Bizonyos, főleg etnikai viszonylatokban a határon átnyúló kooperáció intenzívebbé vált. Ezzel párhuzamosan felértékelődtek a térségen kívüli, nagyhatalmi kapcsolatok, amelyek nemzetenként eltérő orientációjúak (EU, USA, Oroszország, Törökország, iszlám országok) és tárgyasult eredményük is van: pl. mecsetek, templomok (újja)építése.

6. ábra: A Nyugat-Balkán térszerkezete és funkcionális városhálózata

A.1. – Világvárosok; A.2. – Nagyvárosok; A.3. – Jelentősebb városok; B – népsűrűség fő/km²

Forrás: BBR 2006: 12 és ÖIR 2006: 42 alapján a szerző szerkesztése.

A harcok elmúltával, a hosszú távú pályák kirajzolódásával ismét egy új integrációs időszak kezdődhet. Ebben az egyes országok nem kizárólag partnerként vesznek részt, a külföldi tőkevonzásban nemzeti és települési szinten is fokozódni fog a verseny. A globális és európai vérkeringésbe való bekapcsolódás csak egy-egy ország (Szlovénia, Horvátország) és néhány város esetében sikeres. A többiek számára mindez csak potenciális lehetőség. Nagy valószínűséggel a visegrádi országokhoz hasonló átmenet fog lejátszódni: a modernizáció (integráció) a településhierarchia szerint felülről lefelé pontszerűen, valamint északnyugat–délkelet irányban az európai korridorok mentén fog kiteljesedni. Így szükségszerűen az elsőként bekapcsolódó fővárosok tesznek szert előnyre, relatív súlyukat tovább növelve. A folyamat nyertesei továbbá a kapuvárosok és általában véve a nagyvárosok. A vesztesek közé az etnikai határ mellé „szorult” és az orientációváltás miatt periférikus helyzetbe került települések, térségek tartoznak (pl. Kelet-Szlavónia).

Az integráció irányát tekintve igazán nincs választási lehetőség, a kérdés inkább az, hogy az Európai Unió – amely körülöleli a Nyugat-Balkánt – mikor, milyen ütemben és hogyan kívánja integrálni ezeket az országokat. Az új (város)hálózati kapcsolatok nem feltétlenül fognak a korábbi struktúrákra építeni, hiszen az európai érdekek és léptékek alapjaiban mások, mint a jugoszláv időszakban voltak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- BBR 2006: *Outlining Central and South East Europe. Report on spatial development in CenSE*. Federal Office for Building and Regional Planning, Bonn.
- Coward, M. 2002: Community as Heterogeneous Ensemble: Mostar and Multiculturalism. *Alternatives* 27. 29–66.
- Coward, M. 2004: Urbicide in Bosnia. In: Graham S. (ed.): *Cities, war and terrorism towards an urban geopolitics*. Oxford, Blackwell. 154–171.
- Dimou, M. – Schaffar, A. 2009: Urban hierarchies and city growth in the Balkans. *Urban Studies* 13. 2891–2906.
- Durdev, B. S. – Bubalo-Živković, M. – Ivkov-Džigurski, A. – Ivanović, L. 2009: Majorities and minorities in former Yugoslav countries at turn of the 21st century. *Geographica Pannonica* 4. 118–126.
- Erdősi F. 2005: *A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői*. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. (Balkán Füzetek 3.), Pécs.
- Graham, S. 2004: Constructing urbicide by bulldozer in the Occupied Territories. In: Graham S. (ed.): *Cities, war and terrorism towards an urban geopolitics*. Oxford, Blackwell. 192–213.

- Graovac, A. – Djokic, J. 2008: *Implosive sprawl – Belgrade case study*. Dalian, 44th ISoCaRP Congress. (http://www.isocarp.net/Data/case_studies/1234.pdf letöltés: 2011. március 10.)
- Hajdú, Z. 2007: Hungarian researches on the Southeast-European space (The Balkans): continuity, interruption or permanent re-start. In: Hajdú, Z. – Illés, I. – Raffay, Z. (eds.): *Southeast-Europe: State Borders, Cross-Border Relations, Spatial Structures*. Centre for Regional Studies Hungarian Academy of Sciences, Pécs, 10–44.
- Hajdú, Z. 2010: A Balkán az európai térben. In: Horváth Gy., Hajdú Z. (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országáiban*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 17–42.
- Hajdú, Z. 2011: Peculiarities and conflicts of ethnic composition. In: Horváth, Gy., Hajdú, Z. (eds.): *Regional Transformation Processes in the Western Balkan Countries*. Centre for Regional Studies Hungarian Academy of Sciences, Pécs, 123–148.
- Hajdú, Z. – Illés, I. – Raffay, Z. (eds.) 2007: *Southeast-Europe: State Borders, Cross-Border Relations, Spatial Structures*. Centre for Regional Studies Hungarian Academy of Sciences, Pécs.
- Hammel, E. A. 1993: Demography and the origins of the Yugoslav civil war. *Anthropology Today* 1. 4–9.
- Hirt, S. 2009: City Profile: Belgrade, Serbia. *Cities* 5. 293–303.
- Juhász J. – Márkus L. – Tálas P. – Valki L. 2003: *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Koči-Pavlaković, V. – Pejnović, D. 2005: Polarization of Regional Economic Development in Croatia – Trends and Challenges in a New Geographic Reality. *Hrvatski Geografski Glasnik* 2. 5–19.
- Nagy I. (szerk.) 2007: *Vajdaság*. MTA Regionális Kutatások Központja–Dialóg Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói 7.) Pécs – Budapest.
- Nation, R. C. 2003: *War in the Balkans 1991–2002*. Carlisle, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College.
- Nordregio 2004: Espon I.I.I. project. Potentials for polycentric development in Europe. Final report.
- ÖIR 2006: *Metropolitan Networking in CenSE backed by North-South Rail Corridors*. Final Report of the Pilot Projects. Österreichisches Institut für Raumplanung, Wien.
- Papadaskalopoulos, A. – Karaganis, A. – Christofakis, M. 2005: The spatial impact of EU Pan-European transport axes: City clusters formation in the Balkan area developmental perspectives. *Transport Policy* 6. 488–499.
- Petrakos, G. – Economou, D. 2002: The spatial aspects of development in South-eastern Europe. *Spatium* 8. 1–13.
- Ramet, S. P. 2005: *Thinking about Yugoslavia: Scholarly debates about the Yugoslav breakup and the wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Ramet, S. P. 2006: *The three Yugoslavias: State-building and legitimation, 1918–2005*. Woodrow Wilson Center Press, Washington (DC).
- RAPP 2010: Spatial Plan of the Republic of Serbia 2010–2014–2020. Abridged version. Belgrade, Republic of Serbia Ministry of Environment and Spatial Planning Republic Agency for Spatial Planning.
- Reményi P. 2009: *Jugoszlávia felbomlásának politikai földrajzi következményei és a térség városhálózatára gyakorolt hatásai*. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- RePUS 2007: Regional Polycentric Urban System – Strategy for a regional Polycentric Urban System in Central-Eastern Europe Economic Integration Zone. Final report.
- Riedlmayer, A. J. 2002: *Destruction of cultural heritage in Bosnia-Herzegovina, 1992–1996*. A post-war survey of selected municipalities. MA, USA. Cambridge.
- Rogić, V. 1977: The Changing Urban Pattern in Yugoslavia. In: Carter, F. W. (ed.): *An Historical Geography of the Balkans*. Academic Press, London, 409–436.
- Sasek Divjak, M. 2009: *Strategic Land Use Planning for Low Carbon Cities in Ljubljana Urban Region*. Porto, 45th ISoCaRP Congress. (http://www.isocarp.net/Data/case_studies/1481.pdf letöltés: 2011. március 10.)
- Sić, M. 2009: Utjecaj autoceste Zagreb-Split na regionalni razvoj Like [Impact of the Motorway Zagreb-Split on the Regional Development of Lika]. *Hrvatski Geografski Glasnik* 1. 87–101.
- Slavuj, L. – Cvitanović, M. – Prelogović, V. 2009: Emergence of problem areas in the urban structure of post-socialist Zagreb. *Spatium* 21. 76–83.
- SURS 2009: Statistical Yearbook of the Republic of Slovenia 2009. Ljubljana, Statistical Office of the Republic of Slovenia.
- Taylor, P. J. 2010: *Measuring the world city network: New developments and results*. Loughborough. GaWC Research Bulletin 300. (<http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb300.html> letöltés: 2011. május 10.)
- Tošić, B. – Đorđević, J. 2004: The settlements of the Belgrade region. *Geographica Pannonica* 8. 43–46.
- Woodward, S. L. 1995: *Balkan Tragedy*. (Chaos and dissolution after the Cold War.) The Brookings Institute, Washington (DC).
- WUP 2010: *World Urbanization Prospects, the 2009 Revision*. New York, United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division.
- Zeković, S. 2009: Regional competitiveness and territorial industrial development in Serbia. *Spatium* 21. 27–38.

TEREK, TERVEK, TÖRTÉNETEK

Az identitás történetének térbeli keretei 2.

Szerkesztette
Cieger András

Atelier
Budapest, 2011.

© Cieger András, Czoch Gábor, Csizmadia Dominika, Erdősi Péter, Gergely András, Granasztói György, Hajdú Zoltán, Horváth Gyula, Illés Iván, Klement Judit, Lajtai L. László, Sonkoly Gábor, Takács Ádám, Tevesz László, 2011.

A kiadásért felel: Gergely András
kutatócsoport-vezető

A borító Navratil Judit, Tsepádub és Tsa' című képsorozata (2010) felhasználásával készült.

A kötet *Az identitás történetének térbeli keretei: civilizáció, nemzet, régió, város* kutatási program keretében készült. MTA–ELTE Atelier, Európai Historiográfia és Társadalomtudományok Kutatócsoport (MTA TKI).

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISBN 978-963-08-3222-9

Tartalom

<i>Cieger András:</i> Előszó	7
<i>Hajdú Zoltán:</i> Magyarország természeti erőforrás-ellátottságának minősítése és ennek tükröződése a nemzeti tudatban, 1796–1956	11
<i>Kovács Ákos András:</i> „Németországba a Politiával!” Egy politikai fogalom használatáról Magyarországon a 18–19. század fordulóján	37
<i>Tevesz László:</i> „A hazának szent neve nem csatolja magát a föld porához”. Az államterület és a nemzet a reformkori ellenzéki liberális gondolkodásban	59
<i>Czoch Gábor:</i> A későrendi magyarországi polgári identitás területi különbségeinek kérdéséről	85
<i>Cieger András:</i> Konfliktusok a tér körül. Kormányzati területrendezési törekvések és a lokális identitás elbeszélései az 1870-es években Magyarországon	101
<i>Varga Bálint:</i> Árpád és Mária Terézia között. Pozsony város identitásai és emlékművei a 19. század végén	121
<i>Horváth Gyula:</i> Kísérletek az orosz államhatalom térbeli berendezkedésére az 1920–30-as években	145
<i>Heltai Gyöngyi:</i> Orfeum az operettben. A pesti zenés színházi szórakoztatás helyszíneinek fikcionalizálása	169
<i>Sonkoly Gábor:</i> Pannonhalma újkori territorializációja	191
<i>Rácz Szilárd:</i> Déli szomszédsági városhálózatok és hatások	211